

Croatica XXIII/XXIV (1992/1993) – 37/38/39/

Izvorni znanstveni članak

Milenko Popović i Raisa Trostinska

**HRVATSKO-UKRAJINSKO-RUSKE JEZIČNE PARALELE
O MORFEMU-SATELITU I MORFEMOIDU-SATELITU**

UDK 808.1-2

Kontrastivno se u tri navedena jezika razmatra pitanje postfiksa i morfema-satelita, tj. daje se morfemska interpretacija tvorbe futura, tvorbe imperativa, (morfoložskog) iskazivanja povratnosti, te nekih pojava u vezi sa zamjenicama.

1. O morfemu-satelitu

Kao u svim slavenskim jezicima, i u hrvatskom književnom jeziku postoje povratni glagoli. To su glagoli s elementom *se*. Premda ne postoji samo jedno gramatičko značenje glagolskoga *se*, mi ta značenja u ovome članku uopće ne razmatramo. Svi glagoli sa *se* zovu se (uvjetno) povratnima i mi to njihovo *se* razmatramo s gledišta morfemske analize.

U rječnicima (jednojezičnim ili višejezičnim) glagoli hrvatskoga književnog jezika navode se u infinitivu, a elemenat *se* povratnih glagola uvijek je pri tome davan na kraju i odvojeno, npr.: *brijati se, smijati se, tući se*.

Što je to *se* u gramatikama hrvatskoga književnog jezika? Ili, najčešće: povratna zamjenica (u enklitičkom obliku) ili, rjeđe: povratna čestica.

Naime, za povratne glagole kaže se da su to glagoli koji: »imaju« />imaju uza se«/ »imaju u svom sastavu« povratnu zamjenicu/povratnu česticu ili »složeni su s« povratnom zamjenicom/povratnom česticom *se*. Drugačijih tumačenja nema.

Mi se s takvim objašnjenjem ne možemo složiti jer se – drugim riječima – po njemu: povratni glagol sastoji od dviju vrsta riječi: glagola i zamjenice/čestice:

Prije nego što damo svoj odgovor na pitanje što je glagolsko *se* u hrvatskom književnom jeziku, navest ćemo kako se (danas) gleda na njegov analog u ukrajinskom i ruskom jeziku.

Analog glagolskom *se* u hrvatskom književnom jeziku jest *-ся/-сь* u ukrajinskom i ruskom jeziku. U ta im dva jezika nije uvijek ista distribucija, ali im je uvijek ista pozicija: obavezno na kraju glagolskih (i neromjenljivih i promjenljivih) oblika. Ta je obaveznost krajnjeg položaja pravopisno iskazana: *-ся/-сь* pišu se zajedno s prethodnim dijelom riječi/riječ-oblika, zbog čega je ispred njih i stavljena crtica (*-ся* može biti naglašeno, i u tome je slučaju to jedini naglasak u danoj riječi/riječ-obliku).

Budući da je *-ся/-сь* obavezni, uvijek u krajnjem položaju, elemenat (povratnih) glagola, čija je gramatička kategorija povratnosti (po gramatičkom značenju: prava ili formalna) ostvarena upravo postojanjem toga *-ся/-сь*, danas se u gramatikama ukrajinskoga i ruskog književnog jezika to tretira kao postfiks, tj. kao morfem postfiksa *-/s'a/s'/*.

Budući da je i u hrvatskom književnom jeziku *se* obavezni elemenat (povratnih) glagola, čija je gramatička kategorija povratnosti po njemu ostvarena, jasno je da može biti tretiran jedino kao morfem. Kakav morfem?

To što se glagolsko *se*, prema pravopisima, piše uvijek odvojeno od ostaloga dijela glagola kojemu pripada – nije slučajno: ono je nenaglašeno, enklitika je, ali enklitika koja ne samo da uopće ne mora uvijek biti na kraju glavnoga dijela glagola kojemu pripada (*Pitam se kako si, Ja se pitam kako si sada*) nego može od njega (uvijek ispred) biti odvo-

jeno cijelim rečenicama (*Mi smo se, kao što ste čuli, vratili neobavljena posla, Mi smo se, kao što ste čuli, a morali ste čuti jer je radio o tome javio, vratili neobavljena posla*).

Očigledno je da se ovako ne ponaša nijedan od poznatih afiksних morfema u hrvatskom književnom jeziku. Zato za glagolsko *se* otvaramo novo mjesto u popisu takvih morfema dajući mu naziv: *morfem-satelit* (ili jednostavnije: *satelit*).

Primjedbe

1. Ovo je *glagolsko se* jer se, premda neusporedivo rjeđe, susreće i *se* koje nije glagolsko (*Uzela je to za se*).

2. Kao što prefiks nije više prijedlog, tako i satelit nije više (enklitički) oblik povratne zamjenice *sebe*.

2. O morfemoidu-satelitu

U hrvatskom književnom jeziku dva su buduća vremena: futur I/futur/buduće vrijeme i futur II/futur egzakti/predbuduće vrijeme.

Za futur I gramatike hrvatskoga književnog jezika kažu da je to složeno vrijeme koje se tvori od nenaglašenoga/enklitičkoga oblika prezenta/prezentskih oblika pomoćnoga glagola *htjeti* i infinitiva glagola koji se spreže. Jedino Mihailo Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, Beograd 1964, str. 362, kaže: »Futur (buduće vreme) ima dvojake oblike i samo jedni od njih su složeni...«, pa kao primjere za složene oblike navodi: *ja ću pevati, dići ću*, i nešto dalje (na istoj stranici): »Drugi oblik futura je prost glagolski oblik kao u primeru: *pevaću, pevaćeš...*« I gramatika ukrajinskoga jezika (navedena pod brojem 4) govori o srpskohrvatskom budućem sintetičkom vremenu.

Prvo ćemo reći, dajući hrvatsko-ukrajinsko-rusku paralelu: dva buduća vremena u hrvatskom književnom jeziku, za razliku od stanja u ukrajinskom i ruskom jeziku, nemaju (formalno) kao crtu međusobnoga razgraničenja bezizniman kriterij gramatičkoga značenja nesvršenosti/svršenosti (što je u ukrajinskom i ruskom jeziku jedini kriterij za odabir tipa tvorbe budućega vremena).

O kriteriju za upotrebu futura I ili futura II ovdje neće biti riječi – nas i opet zanima opis tvorbe, i to ponajprije futura I.

Nenaglašeni, enklitički oblici pomoćnoga glagola *htjeti*: *ću, ćeš, će; ćemo, ćete, će* u hrvatskom književnom jeziku postoje isključivo u sastavu futura I (i obavezan su elemenat toga vremena). Budući da se futur I sastoji od njih i infinitiva, znači da su oni u njemu nosioci gramatičkih značenja lica i broja. Dakle, funkcioniraju kao morfemi.

Kao enklitike (poput *se*), ne samo da uopće ne moraju biti uvijek iza infinitiva (*Doći ću, Ja ću doći/Nazvat ću, Ja ću nazvati*) nego mogu

od njega (uvijek ispred) biti odvojeni cijelim rečenicama (*Oni će, ako nas poslušaju, na vrijeme obaviti posao, Oni će, ako nas poslušaju, što bi svakako morali, na vrijeme obaviti posao*).

Primjedba

Ovakvo ponašanje enklitičkih elemenata futura I i jest razlog što se oni – prema pravopisima koji vrijede za područje upravo hrvatskoga književnog jezika – pišu uvijek odvojeno od infinitiva. Prema pravopisima koji vrijede za područje srpskoga književnog jezika (hrvatsko-srpskog dijasistema), kada su iza infinitiva koji završava na *-ti*, enklitički se elementi futura pišu zajedno s infinitivom. Takav način pisanja odgovara činjenici da oni tada čine završetak fonetske riječi, i tu se doista radi o prostom glagolskom obliku, ali isključivo na sintagmatskoj, a ne i na paradigmatskoj osi – u govoru, okazionalno, a ne i u jeziku, zbog čega M. Stevanović nije u pravu kada, govoreći o tvorbi futura I, govori o složenom i prostom obliku kao o pojavi na planu jezika. (Analogno bi se i enklitičko *se* iza glavnoga dijela glagola moralo pisati zajedno s njim, ali se, što je i u redu, i po spomenutim pravopisima piše – zbog iste okazionalnosti – odvojeno (čime je pak ostvarena pravopisna nedosljednost).

Kao što je već spomenuto, i gramatika ukrajinskoga jezika označena brojem 4 (na str. 167.) upada u istu zabludu: »Buduće sintetičko vrijeme specifična je pojava ukrajinskoga jezika. Kao i srpskohrvatsko buduće sintetičko vrijeme, nastalo je spajanjem infinitiva glagola nesvršenoga vida i ličnih oblika pomoćnoga glagola (u srpskohrvatskom je to bio pomoćni glagol *hotjeti*, a u ukrajinskom *яти ...*« U ukrajinskom jeziku od glagola nesvršenoga vida može se na dva načina načiniti buduće vrijeme, od kojih se jedan doista može nazvati sintetičkim (*писатиму, писатимеш, писатиме; писатимемо, писатимете, писатимуть*). Ovdje je stalna sraslost oblikâ pomoćnog glagola s infinitivom u krajnjem (enklitičkom) položaju. (Analognu pojavu predstavlja tvorba perfekta u poljskom jeziku.) Premda nije riječ o paradigmi pomoćnog glagola, analognu sraslost predstavlja i *-ся/-сь* u oblicima povratnih glagola.

Pa što su, na kraju, *ću, ćeš, će; ćemo, ćete, će?*

To su obavezni elementi futura I. Nose gramatička značenja lica i broja, dakle funkcioniraju kao morfemi. Enklitike su, ali ne vezane za položaj iza infinitiva. Po svemu: analogni su morfemu-satelitu *se*. Ali – čine paradigmu, tj. nisu jednomorfni i zato nisu morfemi. To su *morfemoidi-sateliti*.

Futur I, dakle, dvoelementno je nesloženo vrijeme. Sastoji se od jednog nepromjenljivog, semantičkog dijela i jednog promjenljivog, enklitičkog gramatičkog dijela.

Primjedbe

1. Svi su morfemoidi-sateliti u sastavu futura I tromorfemni (korijenski je morfem /ć/-, u 1. licu jedn. je nulti sufiks, a u 3. licu jedn. i množ. je nulti nastavak. (Do ovoga se dolazi analogijom prema nastavačkim morfemima u prezentu hrvatskoga književnog jezika: -/m/, - /š/, -ø ; -/mo/, -/te/, -/ju/ / -/u/ / -/e/.)

2. To što je morfem-satelit *se* nepromjenljivi obavezni element svih oblika/riječ-oblika glagolske paradigme, a što su morfemoidi-sateliti promjenljivi obavezni elementi uz nepromjenljivi dio samo glagolske potparadigme futura I – ne čini među njima relevantnu razliku.

3. Svaka upotreba punih, nenaglašanih oblika: *hoću, hoćeš, hoće; hoćemo, hoćete, hoće* (kao u upitu, npr: *Hoćeš li doći?*) nosi u sebi modalnost.

I u ukrajinskom (drugi način) i u ruskom jeziku (jedini način) od nesvršenih glagola tvori se buduće vrijeme od infinitiva (nepromjenljivog semantičkog dijela) i prostog futura (pomoćnog) glagola *будути; бытъ* (promjenljivog gramatičkog dijela, koji izražava gramatičke kategorije lica i broja).

Primjedbe

1. Budući da promjenljivi gramatički dio može u dijalogu i sam stajati kao rečenica-iskaz (npr. u ruskom: *Ты будешь сказать заявление? Буду*); budući da izvan futura nesvršenih glagola samostalno postoji futur glagola *будути; бытъ*, koji se na planu izraza potpuno podudara s gramatičkim dijelom futura nesvršenih glagola – ovdje govorimo o složenom budućem vremenu u ukrajinskom i ruskom jeziku.

2. I ovo vrijeme dopušta da mu dijelovi budu razmaknuti nekim tekstom (npr. u ruskom: *Я, конечно, буду изо всех сил стараться*).

Kada je riječ o futuru II, formulacija je u gramatikama hrvatskoga književnog jezika manje-više ista: to je složeno vrijeme koje se tvori od svršenoga prezenta pomoćnoga glagola *biti* (*budem, budeš, bude; bude-mo, budete, budu*) i pridjeva radnog glagola koji se spreže (u Težak-Babić, *Gramatika hrvatskoga jezika / priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Zagreb 1992.) kaže se »od... dvovidnog prezenta pomoćnoga glagola *biti*«).

Primjedba

Gramatika navedena pod brojem 2, govoreći o tvorbi futura II, ne upotrebljava termin pomoćni glagol, a gramatika navedena

pod brojem 3 ne upotrebljava taj termin ni u opisu tvorbe futura I.

Futur II, dakle, tvori se od nepromjenljivog semantičkog dijela (glagolski pridjev radni ima kategorije roda i broja, ali ne kategoriju padeža) i promjenljivog gramatičkog dijela (s vlastitim naglaskom, koji izražava kategorije lica i broja). Analogno stanju u ukrajinskom i ruskom jeziku, u kojima oblici prostoga futura pomoćnog glagola *бути*; *быть* funkcioniraju i samostalno, i oblici svršenoga prezenta glagola *бити* mogu istupati i samostalno (*Bit će kako bude, Ako budemo živi i zdravi, još ćemo se vidati*), pa stoga futur II u hrvatskom književnom jeziku i mi tretiramo kao složeno vrijeme.

Primjedbe

1. Oblike *bude* i *budemo* u navedenim primjerima shvaćamo kao eliptične u odnosu prema lako pretpostavljivim punim oblicima: *bude (bilo)*, *budemo (bili)*. Neki ih shvaćaju kao oblike svršenoga prezenta.

2. Glagol *biti* je dvovidan, a i njegov »svršeni prezent« je – i mi tako mislimo – dvovidan (*Ako se budem trsio, nagradit će me, Ako se budete zaustavili, napast će vas*).

3. I ovo vrijeme dopušta umetanje teksta (*Jedino ako se budete iz petnih žila trudili, možda ćete moći nadoknaditi propušteno*).

Osim navedenih u tekstu, za ovu je temu dovoljno navesti samo još neke gramatike:

1. Ivan Brabec – Mate Hraste-Sreten Živković, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1954., II (prerađeno i nadopunjeno) izd.
2. Eugenija Barić i dr, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1979.
3. Stjepan Babić i dr, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika (nacrt za gramatiku)* Zagreb, 1991.
4. *Українська грамматика*, АН УССР, Інститут язиковедення ім. А. Потебни, Київ 1988.
5. *Русская грамматика, II*, АН СССР, Институт русского языка, Москва 1982.

Упуцujемо још на:

Ljudevit Jonke, *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Zagreb, 1971. i o tome *Je li oblik futura I. složenica* str. 271–277.

РЕЗЮМЕ

ХОРВАТСКО-УКРАИНСКО-РУССКИЕ ПАРАЛЛЕЛЫ
(о морфеме-спутнике и морфемоиде-спутнике)

В статье рассматривался вопрос постфикса-спутника и морфема-спутника контрастивно на примерах из хорватского, украинского и русского языков. Это значит что в статье даётся морфемная интерпретация созданий будущего времени, созданий императива, (морфологического) выражения возвратности и, наконец, некоторых явлений связанных с местоимениями.